

भारतीय रिज़र्व बैंक
RESERVE BANK OF INDIA
www.rbi.org.in

आर.बी.आय./ २०१२-१३/८५

आर.पी.सी.डी. सीओ आरआरबी. बीसी क्र..६/०३.०५.३३/ २०१२-१३

जुलै २, २०१२

अध्यक्ष

सर्व विभागीय ग्रामीण बँका

महोदय,

महापरिपत्रक - प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा

प्राधान्यता क्षेत्राला कर्ज देण्याबाबतच्या सूचना, रिज़र्व बँक, आरआरबींना वेळोवेळी देत आली आहे. ह्यावरील सर्व विद्यमान सूचना एकाच जागी मिळव्यात ह्यासाठी व आरआरबींना एकाच स्त्रोतामधून आवश्यक ती माहिती मिळावी ह्यासाठी एक महापरिपत्रक तयार करण्यात आले आहे. या परिपत्रकात सदर विषयाच्या ३० जून २०१२ पर्यंतच्या सर्व सूचना सूचीत दर्शवल्या प्रमाणे अद्यतन केल्या आहेत.

कृपया ह्या परिपत्रकाची पोच आमच्या प्रादेशिक कार्यालयाला द्यावी.

आपली विश्वासू

(सी डी श्रीनिवासन्)

मुख्य महाव्यवस्थापक

प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा –पार्श्वभूमी

राष्ट्रीय क्रेडिट काऊन्सीलच्या जुलै १९६८ मध्ये झालेल्या बैठकीमध्ये असे ठरले की बँकांनी प्राधान्य क्षेत्राला म्हणजेच शेतकी व लघुउद्योग यांना अर्थसहाय्य करण्यावर जोर द्यावा. रिझर्व बँकेने मे १९७१ मध्ये प्राधान्य क्षेत्रांना कर्जपुरवठा यावरील एक अभ्यास गट स्थापला होता, त्याच्या अहवालानुसार प्राधान्य गटाचे वर्णन नंतर १९७२ मध्ये नंतर ठरवण्यात आले. या अहवालाच्या आधारे प्राधान्य क्षेत्राला केलेल्या कर्जपुरवठ्याच्या अहवालाचे स्वरूप रिझर्व बँकेने बदलले व या विषयात प्राधान्य क्षेत्रात वेगवेगळ्या गटांमध्ये सामील करण्याच्या गोष्टी ठरवण्याच्या बाबत मार्गदर्शक तत्वे घालून दिली. प्राधान्य क्षेत्राला कर्ज पुरवठा करण्याबाबत विशिष्ट असे काही उद्दिष्ट ठरवले नव्हते, तरीही नोव्हेंबर १९७४ मध्ये बँकांना असा आदेश दिला गेला की त्यांनी मार्च १९७९ पर्यंत प्राधान्य क्षेत्राचा कर्ज पुरवठा त्यांच्या एकूण कर्जपुरवठ्यापैकी ३३.१/३% पर्यंत वाढवावा.

मार्च १९८० मध्ये केंद्रीय अर्थमंत्र्यांबरोबर सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांची बैठक झाली त्यामध्ये असे ठरले की बँकांनी त्यांच्या कर्जपुरवठ्यापैकी प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जपुरवठ्याची टक्केवारी मार्च १९८५ पर्यंत ४०% इतकी वाढवावी. प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा करण्याच्या पद्धतीची अंमलबजावणी व बँकांनी २० कलमी आर्थिक कार्यक्रमाची करण्याची अंमलबजावणी यासाठी डॉ. के. एस. कृष्णस्वामी यांच्या अध्यक्षतेखाली गठीत केलेल्या अभ्यास गटाच्या शिफारसीनुसार सर्व व्यापारी बँकांना १९८५ पर्यंत प्राधान्य क्षेत्राला देण्याचे उद्दिष्ट एकूण बँक कर्जाच्या ४०% इतके करावे असे ठरले. प्राधान्य क्षेत्रातील शेती व दुर्बल घटकांना उपउद्दिष्ट ठरवून दिली आहेत. त्यानंतर प्राधान्य घटकांच्या व्याप्तीमध्ये अनेक बदल झाले आहेत तसेच निरनिराळ्या बँकांच्या गटाला व उपघटकांना ठरवून दिलेल्या उपउद्दिष्टांमध्येही बदल झाले आहेत. श्री. सी. एस. मूर्ती यांच्या अध्यक्षतेखालील रिझर्व बँकेने प्राधान्य क्षेत्राला कर्ज पुरवठा करण्याबाबत, प्राधान्य क्षेत्राची उपक्षेत्रे ठरविणे, उद्दिष्टे व उपउद्दिष्टे ठरविणे याबाबतच्या धोरणात बदल सुचवण्यासाठी, तसेच यासंबंधी बँक, वित्तीय संस्था, सामान्य जनता व भारतीय बँक असोसिएशनकडून आलेल्या सूचनांवर विचार करण्यासाठी एक समिती नेमली होती.

प्रादेशिक ग्रामीण बँका (आरआरबी)

आरआरबींना, सुरुवातीला, छोटे शेतकरी, भूमीहीन मजूर, ग्रामीण कारागीर, आणि समाजातील दुर्बल घटक असलेल्या टारगेट ग्रुपलाच कर्ज देण्यास परवानगी होती. त्यानंतर, त्यांच्या वर्षातील वाढीव कर्ज दायित्वाच्या ६०% पर्यंतचे कर्ज नॉन-टारगेट ग्रुपला देण्यास परवानगी दिली गेली.

पुनरावलोकन केल्यानंतर, ठरविण्यात आले की, १ एप्रिल १९९७ पासून सुरु झालेल्या आर्थिक वर्षापासून, आरआरबींचे प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जदारांना द्यावयाच्या अग्रिम राशी, वाणिज्य बँकांप्रमाणेच, त्यांच्या आऊटस्टँडिंग अग्रिम राशीच्या ४० टक्के एवढ्या असाव्यात. ह्या ४० टक्क्यांच्या उद्दिष्टामध्येही, समाजाच्या दुर्बल घटकांना द्यावयाच्या अग्रिम राशी, प्राधान्य क्षेत्राला दिलेल्या अग्रिम राशीच्या २५ टक्के (म्हणजे एकूण आऊटस्टँडिंग अग्रिम राशीच्या १० टक्के) असाव्यात.

आरआरबीद्वारा प्राधान्य क्षेत्राला द्यावयाच्या कर्जासाठी विहित केलेल्या उद्दिष्टांच्या तुलनेत, केलेल्या कामगिरीचा दर्जा/स्तरांचा, ऑगस्ट ६, २००२ रोजी, संसदेच्या एस्टिमेट समितीच्या सभेमध्ये आढावा घेतला गेला. प्राधान्य क्षेत्राखालील घटकांना अधिकतर कर्जपुरवठा करण्याच्या विचाराने असे ठरविण्यात आले की, आरआरबींनी, प्राधान्य क्षेत्रासाठीच्या कर्जासाठी असलेल्या त्यांच्या आऊटस्टँडिंग अग्रिम राशीबाबत, ४० टक्क्यांऐवजी, ६० टक्के हे उद्दिष्ट साध्य करावे. ह्याशिवाय, प्राधान्य क्षेत्रातील एकूण अग्रिम राशीपैकी, किमान २५% (म्हणजे एकूण अग्रिम राशीच्या १५%) हे समाजाच्या दुर्बल घटकांना अग्रिम राशी म्हणून दिले जावेत. अशी सुधारित उद्दिष्टे, वर्ष २००३-०४ पासून जारी करण्यात आली.

प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जावरील अंतर्गत कार्यकारी गट

प्राधान्य क्षेत्रासाठी असलेल्या कर्जावरील (प्राधान्य क्षेत्रातील घटक, उद्दिष्टे व उप-उद्दिष्टे ह्यासह) विद्यमान धोरणाचे परीक्षण, पुनरावलोकन व आवश्यक असल्यास त्यात सुधारणांची शिफारस ह्यासाठी, रिझर्व बँकेमध्ये स्थापन केलेल्या अंतर्गत कार्यकारी गटाच्या (अध्यक्ष - श्री. सी.एस.मूर्ती) शिफारशीच्या आधारावर तसेच त्यावर बँका, वित्तसंस्था, जनता व इंडियन बँक्स असोसिएशन (आयबीए) ह्यांच्याकडून मिळालेली मते/सूचना ह्यांच्या आधारावर असे ठरविण्यात आले की, लोकसंख्येच्या मोठ्या भागांवर परिणाम होईल असे, म्हणजे दुर्बल घटक, तसेच शेतीसारखे नोकरी प्रधान घटक व छोटे व लघु उद्योग ह्यासारखे प्राधान्य क्षेत्राचे घटक समाविष्ट केले जावेत.

त्यानुसार आरआरबीसाठी ढोबळ मानाने प्राधान्य क्षेत्रे पुढील प्रमाणे असतील :

१. प्राधान्य क्षेत्राची गटवारी

(१) शेतकी (प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष वित्त सहाय्य) : शेतकी क्षेत्राला प्रत्यक्ष वित्त सहाय्यामध्ये शेतीला तसेच तदनुषांगिक क्षेत्राला (दुग्ध व्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय, डुक्कर पालन, कुक्कुटपालन, मधुमक्षिका पालन) यांना दिलेली लघु, मध्यम व दीर्घ मुदतीच्या कर्जाचा समावेश होतो. ही कर्जे थेट वैयक्तिक शेतकरी, स्वयंमदत गट(एसएचजीएस) किंवा संयुक्त गट(जेएलजीएस) वैयक्तिक शेतकऱ्यांचे गट यांना विनामर्यादा व इतरांना (कंपन्या, भागीदारी फर्म व संस्था) विभाग एक मध्ये दिलेल्या मर्यादेपर्यंत त्यांनी शेतकी किंवा तत्सम कामगिरी हाती घेतल्यास दिली जाऊ शकतात. शेतीला अप्रत्यक्ष वित्त सहाय्य यामध्ये शेतकी व तदनुषांगिक कामासाठी सोबत जोडलेल्या विभाग १ नुसार दिलेल्या कर्जाचा समावेश होतो.

(२) सूक्ष्म व लघु उद्योग (प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष वित्तसहाय्य) : प्रत्यक्ष अर्थ सहाय्यामध्ये सर्व सूक्ष्म व लघु (उत्पादन) उद्योगांनी, जे वस्तूचे उत्पादन, प्रक्रिया व साठवणूक यात गुंतलेले आहेत तसेच सर्व सूक्ष्म व लघु (सेवा) उद्योगांना, जे सेवा पुरवण्यात गुंतलेले आहेत व ज्यांची यंत्रणेतील गुंतवणूक (जमीन, इमारती व इतर ठरावीकबाबी वगळून मूळ किंमत) सोबत जोडलेल्या सूचीमध्ये दर्शवल्यानुसार ठरावीक रकमेपेक्षा जास्त नाही, अशांना दिलेल्या सर्व कर्जाचा समावेश होतो. सूक्ष्म व लघु (सेवा) उद्योगात छोटे रस्ते व जल वहातूकदार, छोटे उद्योग चालवणारे, व्यावसायिक व स्वयंरोजगार करणाऱ्या व्यक्ती व सोबत जोडलेल्या सूची नुसार इतर सेवा उद्योगामध्ये गुंतलेले यांचा समावेश होतो. व्यापारासाठी, म्हणजे, विभाग १ मध्ये व्याख्या केल्यानुसार, आवश्यक वस्तूंचा व्यापार करणारे फुटकळ व्यापारी, (रास्त किंमत दुकाने) गृहपयोगी वस्तु विकणाऱ्या सहकारी संस्था ह्यांना दिलेल्या अग्रिम राशी आणि खाजगी फुटकळ व्यापाऱ्यांना व सेवा उद्योगांना रु २० लाखांच्या मर्यादेपर्यंत दिलेल्या अग्रिम राशी.

छोट्या उद्योगांना अप्रत्यक्ष वित्तसहाय्यामध्ये कारागीरांना, ग्रामीण व कुटिर उद्योगांना, हातमागांना किंवा त्या क्षेत्रातील सहकारी संस्थांना कच्चा माल व इतर वस्तु पुरवणारे व त्यांच्या उत्पादनांचे विपणन करणारे यांना केलेल्या वित्तसहाय्याचा समावेश होतो.

(३) मायक्रो / सूक्ष्म क्रेडिट / सूक्ष्म पतपुरवठा : प्रति कर्जदार रु. ५०,००० पेक्षा अधिक नसलेल्या छोट्या रकमांचे उत्पाद व इतर वित्तीय सेवांची तरतुद थेट किंवा एखाद्या एसएचजी/जेएलजीच्या यंत्रणेमार्फत केल्यास ते मायक्रो/ सूक्ष्म क्रेडिट असेल.

(४) शैक्षणिक कर्ज : यामध्ये वैयक्तिक कर्जदारांना भारतातील शिक्षणासाठी १० लाखापर्यंत व परदेशी शिक्षणासाठी २० लाखापर्यंत केलेला कर्ज पुरवठा. यात संस्थांना केलेल्या कर्ज पुरवठ्याचा समावेश नाही. एमएसएमईडी अधिनियम, २००६ च्या तरतुदींचे पालन केले गेले असल्यास, शैक्षणिक संस्थांना दिलेली कर्जेही, मायक्रो/ सूक्ष्म व लघु (सेवा) उद्योगाखाली दिलेल्या प्राधान्य क्षेत्रातील अग्रिम राशी म्हणून वर्गीकृत केल्या जाण्यास पात्र आहेत.

(५) गृह कर्ज : प्रत्येक कुटुंबासाठी रहाण्याची जागा घेणे/बांधणे यासाठी व्यक्तीगत कर्जे रु. २५ लाखापर्यंत (यात बँकांनी त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना दिलेल्या कर्जाचा समावेश नाही) आणि नादुरुस्त झालेल्या घराच्या दुरुस्तीसाठी ग्रामीण अर्धनागरी भागामध्ये रुपये १ लाखापर्यंत व नागरी व महानगरी विभागात रुपये २ लाखापर्यंत कर्ज यांचा यात समावेश होतो.

२. मार्गदर्शक तत्वांची आणखी महत्वाची वैशिष्ट्ये.

(१) बँकांनी प्राधान्य क्षेत्राच्या विविध गटांमध्ये दिलेल्या कर्जांचे प्रतिनिधित्व करणारी प्रतिभूतीकृत मालमत्ता (सिक्युरटाईज्ड असेट्स) हे त्या त्या मालमत्तेवर(प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष) अवलंबून प्राधान्य क्षेत्राखालीलत्या त्या गटात वर्गवारी करण्याला पात्र असेल. मात्र असे सिक्युरटाईज्ड असेट्स बँकांनी वा वित्तसंस्थांकडून दिले गेले पाहिजेत त्यांनी रिझर्व बँकेने प्रतिभूती करण्यासाठी घालून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन केले

असले पाहिजे. याचा अर्थ असा होतो की जर प्रतिभूतीकरणाच्या आधी ही कर्जे प्राधान्य क्षेत्र कर्जे म्हणून वर्गीकृत करण्यास पात्र असतील तरच त्या बँकेने केलेल्या उपरोक्त प्रतीभूतीकृत मालमत्ता प्राधान्य क्षेत्रातील त्या त्या गटामध्ये वर्गीकृत करण्यासाठी पात्र असेल.

(२) जी कर्जे मालमत्ता प्राधान्य क्षेत्रात वर्गीकृत करण्यास पात्र असेल ती थेट विकत घेतल्यास त्या त्या प्राधान्य क्षेत्र वित्त सहाय्यामध्ये (प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष) वर्गीकृत करण्यास पात्र राहिल. मात्र ही कर्जे मालमत्ता नीट मूल्यमापन करून योग्य किमतीला बँका किंवा वित्त संस्थांकडून घेतली असली पाहिजेत व विक्रेत्याची मदत घेतलेली नसेल, आणि परताव्याखेरीज अन्य मार्गाने खरेदीनंतर ६ महिन्यात पात्र मालमत्तेची विल्हेवाट लावली नसली पाहिजे.

(३) विहित केलेल्या ६० टक्के एवढ्या प्राधान्य क्षेत्र कर्जांच्या अतिरिक्त असलेले, आरआरबीजवळील प्राधान्य क्षेत्र वर्गात ठेवलेले लोन अॅसेट्सची विक्री आरआरबी करू शकतात.

४)आऊटस्टँडिंग अग्रिम राशींच्या ६०% पेक्षा अतिरिक्त प्राधान्य क्षेत्रातील अग्रिम राशींच्या विरुद्ध आरआरबी, अधिसूचित वाणिज्य बँकांना, रिस्क शेअरिंग धर्तीवर, १८० दिवस मुदतीची इंटर बँक पार्टिसिपेशन प्रमाणपत्रे (आयबीपीसी) देऊ शकतात

३. उद्दिष्टे/उपउद्दिष्टे

सध्या आरआरबीसाठी, प्राधान्य क्षेत्र कर्जांसाठी, त्यांच्या आऊटस्टँडिंग अग्रिम राशींच्या ६०% एवढे उद्दिष्टे असेल. ह्याशिवाय एकूण प्राधान्य क्षेत्र अग्रिम राशींपैकी किमान २५% (म्हणजे एकूण अग्रिम राशींच्या १५%) हे समाजाच्या दुर्बल घटकांना दिले जावे.

ह्याबाबतची आरआरबीसाठी असलेली सविस्तर मार्गदर्शक तत्वे पुढे दिली आहेत.

विभाग १

१. शेती

प्रत्यक्ष वित्तसहाय्य

१.१ वैयक्तिक शेतकऱ्यांना वित्तसहाय्य (यात स्वयंमदत गट किंवा संयुक्त जबाबदारी गट यांचा समावेश होतो. मात्र बँकांनी याची वेगवेगळी माहिती ठेवली पाहिजे) हे सहाय्य शेती व तदनुषांगिक कार्यांसाठी (दुग्ध व्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय, डुक्कर व्यवसाय, कुक्कुट पालन, मधुमक्षिका पालन इत्यादी.)

१.१.१ पिक कर्जे - पिके घेण्यासाठी लघु मुदतीचे कर्ज :- यात पारंपारिक/गैरपारंपारिक झाडे लावणे व बागकामाचा समावेश होतो.

१.१.२ धान्य गहाण ठेवल्यास रुपये १० लाखापर्यंत अग्रिम उचल (यात गोदामाच्या पावतीचाही समावेश होतो) मग त्या शेतकऱ्याला पिकासाठी कर्ज दिलेले असो वा नसो.

१.१.३ शेतकी व तदनुषांगिक कामाचे उत्पादन व गुंतवणूक यासाठी खेळते भांडवल व मुदत कर्जे.

१.१.४ शेतीसाठी जमीन विकत घेण्यासाठी लहान शेतकऱ्यांना कर्ज.

१.१.५ बिगर संस्था धनको कडून (खाजगी सावकारांकडून) कर्ज काढून संकटात सापडलेल्या शेतकऱ्यांना योग्य तारणावर कर्ज.

१.१.६ पिकाची कापणी होण्याच्या आधीच्या व नंतरच्या कामासाठी कर्ज, जसे फवारणी निवडणी, चाळणी, कापणी, मळणी, प्रक्रिया करणे व वहातूक ही कामे वैयक्तिक शेतकरी, स्वयंमदत गट किंवा ग्रामीण भागात सहकारी संस्था या करतात.

१.१.७ कर्जदार संस्था ही एक निर्यातदार असो किंवा नसो, तिला शेती व त्यासंबंधित व्यवसायांसाठी दिलेली कर्जे तथापि, शेती व त्यासंबंधित कार्यकृतीसाठी बँकांनी दिलेली कर्जे, 'शेतकी क्षेत्राला दिलेले निर्यात कर्ज' ह्या शीर्षकाखाली वेगळी कळविली जावीत.

१.२ इतरांना कर्ज, जसे (सहकारी संस्था, भागीदारी संस्था व इतर संस्था) ही कर्जे शेती व तदनुषांगिक कामे (दुग्ध व्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय, डुक्कर व्यवसाय, कुक्कुट पालन, मधुमक्षिका पालन इत्यादी.) यासाठी दिली जाऊ शकतात.

१.२.१ पिकाची कापणी होण्या आधीच्या व नंतरच्या कामासाठी कर्जे जसे फवारणे, निवडणे, कापणी, चाळणी, मळणी व वहातूक.

१.२.२ वर १.१.१, १.१.२ व १.१.३ व १.२.१ वर नमूद केलेल्या कामांसाठी प्रत्येक कर्जदाराला रुपये एकूण एक कोटी पर्यंत कर्ज.

१.२.३ एक कोटीवरील रकमेच्या एक तृतीयांश कर्ज प्रत्येक कर्जदाराला शेतकी व तदनुषांगिक कामासाठी.

अप्रत्यक्ष वित्तसहाय्य

१.३ शेती व तदनुषांगिक कामांसाठी वित्तसहाय्य.

१.३.१ वर १.२ मध्ये निर्देशित केलेल्या संस्थांना प्रतिकर्जदार एकूण रुपये एक कोटी पेक्षा जास्त रकमेच्या दोन तृतीयांश कर्ज.

१.३.२ उपरोक्त १.१.६ व्यतिरिक्त इतरांनी हाती घेतलेल्या अन्न व शेतीवर आधारित प्रक्रिया उद्योगांपैकी ज्यांची यंत्रणेतील गुंतवणूक रुपये १० कोटी पर्यंत त्यांना कर्ज आहे.

- १.३.३ १) खते, कीटक नाशके, बी-बियाणे इत्यादी ची खरेदी व वितरण यासाठी कर्ज/पत.
- २) इतर तदनुषांगिक कामे उदा. गुरेढोरे, कोंबड्या यासाठी खाद्ये व इतर गोष्टींची खरेदी व वितरण यासाठी रुपये ४० लाख पर्यंत कर्ज.
- १.३.४ शेतकी यंत्रे व अवजारे यांचे वित्तसहाय्याची क्रेद्रे.
- १.३.५ शेती अवजारे आणि अंमलबजावणीच्या वितरणासाठीच्या उच्च खरेदी योजनेसाठी वित्त सहाय्य
- १.३.६ प्राथमिक शेतकी पतपेढ्या(पीएसीएस), शेतकरी सेवा सोसायटी(एफएसएस) व बृहत आदिवासी विविध कार्यकारी सोसायट्या(एलएएमपीएस) यांच्या मार्फत शेतकऱ्यांना कर्जे देणे.
- १.३.७ शेतकऱ्यांच्या सोसायट्यांच्या सभासदांचे उत्पादन खपवण्यासाठी सोसायट्यांना कर्ज.
- १.३.८ सहकारी यंत्रणे मार्फत शेतकऱ्यांना अप्रत्यक्ष वित्तसहाय्य (रोखे व डिबेंचर यांच्यात गुंतवणूक वगळून)
- १.३.९ साठवणीच्या सुविधा बांधणे व त्या चालू ठेवणे यासाठी कर्ज (गोदाम, भांडार, मार्केटयार्ड व हवाबंद कोठार) व शीत कोठार या सुविधा शेतकी उत्पादन साठवण्यासाठी असाव्यात मग त्या कोठेही असोत. जर एखादी साठवणीची सुविधा लघु उद्योग/सूक्ष्म वा लहान उद्योग म्हणून नोंदणीकृत असेल, तर अशा उद्योगांना दिलेले कर्ज लघु क्षेत्राला कर्ज म्हणून वर्गीकृत होईल.
- १.३.१० ट्रॅक्टर, बुलडोझर, विहीर खणण्याची यंत्रे, धान्य झोडण्याची, मळण्याची यंत्रे हे बाळगणाऱ्या व्यक्ती, संस्था, संघटना जी शेतकऱ्यांसाठी कंत्राटी पद्धतीने काम करतात अशांच्या ग्राहक सेवा केंद्रांना कर्ज.
- १.३.११ ठिबक पद्धती/सिंचन पद्धती या तऱ्हेने पाणी सिंचन करणाऱ्या यंत्रणांचे विक्रेते यांना ते कोठेही असले तरे दिलेले वित्तसहाय्य :-
मात्र खालील अटीची पूर्तता झाली पाहिजे.
- (अ) हे विक्रेते फक्त या यंत्रणामध्येच व्यवसाय करत असले पाहिजे व जर ते इतर यंत्रणातही व्यवसाय करत असतील तर अशा यंत्रणांच्या व्यवहाराचे त्यांनी वेगळे रेकॉर्ड ठेवले पाहिजे.
- (ब) प्रत्येक विक्रेत्या मागे रु. ३० लाखाची मर्यादा आहे.
- १.३.१२ अडत्यांना (खेडी/अर्धनागरी भागात बाजार/मंडई येथे कमीशन एजंटचे काम करणारे) शेतकऱ्यांना स्वयंमदत गट गरजेच्या वस्तू विकत घेण्यासाठी उधारी देणे यासाठी व शेतकऱ्यांची/स्वयंम गटांची/संयुक्त जबाबदारी गटाची उत्पादने घेण्यासाठी दिलेले कर्ज.
- १.३.१३. सर्वसाधारण क्रेडिट कार्ड्स(जीसीसी) खाली, सर्वसाधारण हेतू खाली येणे असलेले कर्ज.
- १.३.१४. वैयक्तिक शेतकरी किंवा त्यांच्या एसएचजी/जेएलजी ह्यांना पुढे देऊ करण्यासाठी, एनजीओ/एमएफआयना धोक्याची कर्जे
- १.३.१५. ग्रामीण व अर्धनागरी क्षेत्रामध्ये, 'नो-फ्रिल्स' खात्याविरुद्ध रु. २५,०००/- (प्रति खाते) पर्यंतचे ओव्हरड्राफ्ट्स.

१.४ शेतीसाठी थेट/अप्रत्यक्ष दिलेली कर्जे म्हणून वर्गीकृत केलेली कर्जे.

१.४.१ किसान क्रेडिट कार्डखालील कर्ज शेतीसाठी दिलेले थेट अर्थ सहाय्य समजले जाईल.

१.५ शेतीसाठी थेट/अप्रत्यक्ष दिलेली कर्जे म्हणून वर्गीकृत न केलेली कर्जे.

१.५.१ पुढे वैयक्तिक कर्जे देण्यासाठी किंवा सुवर्ण अलंकाराविरुद्ध, एनबीएफसींना मंजूर केलेली कर्जे, एनबीएफसींनी सुरु केलेल्या प्रतिभूतित अॅसेट्समध्ये बँकांनी केलेल्या गुंतवणुकी (जेथे संबंधित अॅसेट्स हे सुवर्ण अलंकाराविरुद्ध दिलेली कर्जे आहेत) आणि एनबीएफसीकडील गोल्ड लोन पोर्टफोलियो/खरेदीसाठी मंजूर केलेली कर्जे.

२. सूक्ष्म व लघु उद्योग

प्रत्यक्ष वित्तसहाय्य

२.१.१ उत्पादन क्षेत्र

(अ) सूक्ष्म (उत्पादन) उद्योग - ज्या उद्योगांची यंत्रणेतील गुंतवणूक (जमीन व इमारतीतील वगळून इतर मूळ गुंतवणूक तसेच लघु उद्योग मंत्रालयाने त्यांचा एस.ओ.१७२२ ई दिनांक ५ ऑक्टोबर २००६ च्या परिपत्रकामध्ये दिलेल्या गोष्टींमधील गुंतवणूक वगळून इतर गुंतवणूक) रुपये २५ लाख पेक्षा जास्त नाहीत व जे उद्योग वस्तूंचे उत्पादन, प्रक्रिया व साठवण/जपणूक करीत आहेत असे उद्योग.

(ब) लघु (उत्पादक) उद्योग

माल उत्पादन करणारे/प्रक्रिया करणारे किंवा संरक्षण करणारे उद्योग (ज्यांची इमारत व यंत्रसामुग्रीमधील गुंतवणूक रु २५ लाखांपेक्षा अधिक व रु ५ कोटीपेक्षा कमी आहे (२.१.१ अ प्रमाणे) व त्यांची जागा कोठेही असली तरी).

२.१.२ सेवा उद्योग

(अ) सूक्ष्म (सेवा) उद्योग : जे उद्योग सेवा प्रदान करण्यात गुंतलेले असतील व ज्यांची यंत्रणेतील गुंतवणूक (जमीन व इमारतीतील मूळ गुंतवणूक वगळून एम.एस.एम.ई.डी. अॅक्ट २००६ मध्ये नमूद केलेल्या सेवा प्रदान करण्याशी संबंध नसलेल्या गोष्टी वगळून) रुपये १०लाख पेक्षा जास्त नाहीत असे उद्योग.

(ब) लघु सेवा उद्योग : जे उद्योग सेवा प्रदान करण्यात गुंतलेले असतील व ज्यांची यंत्रणेतील गुंतवणूक उपरोक्त २.१.२(अ) नुसार रुपये १० लाख पेक्षा जास्त पण २ कोटी पेक्षा जास्त नसेल असे उद्योग.

(क) लघु व मायक्रो / सूक्ष्म (सेवा) उद्योगांमध्ये पुढील उद्योगांचा समावेश आहे. छोटे रस्ते व जलपरिवहन करणारे लोक, छोटे व्यापारी, व्यावसायिक व स्वयंरोजगारी व्यक्ती, आणि इतर कार्यकृती करणारे सेवा उद्योजक, उदा, व्यवस्थापन सेवांसह सल्लागार सेवा, रिस्क व इन्शुरन्स मॅनेजमेंट मधील दलाली सेवा, विमापॉलिसी धारकांच्या वैधकीय विमा दाव्यांसाठी थर्ड पार्टी अॅडमिनिस्ट्रेशन (टीपीए) सीड ग्रेडिंग सेवा, ट्रेनिंग व इन्क्युबेटर सेंटर, शैक्षणिक संस्था, प्रशिक्षण संस्था, रिटेल व्यापार, वकीली, म्हणजे कायद्याबाबत सेवा, वैद्यकीय साधनांमधील(नवीन) ट्रेडिंग, नोकरी देणाऱ्या व सल्लागार सेवा, जहिरात एजन्सीची प्रशिक्षण केंद्रे इत्यादी आणि साधन सामग्रीतील गुंतवणुकी संबंधाने (देत असलेल्या सेवेशी प्रत्यक्ष संबंधित नसलेल्या इतर बाबी तसेच जमीन, इमारत व फर्निचर, फिटिंग्ज सोडून किंवा एमएसएमईडी अधिनियम, २००६ खाली अधिसूचित केल्यानुसार, (म्हणजे अनुक्रमे रु १० लाख व रु २कोटी) मायक्रो/ सूक्ष्म व लघु (सेवा) उद्योगांच्या व्याखेनुसार असलेले उद्योग.

(ड) आरआरबी द्वारे, मायक्रो/ सूक्ष्म व लघु उद्योगांना (एमएसई) दिलेली कर्जे (उत्पादन व सेवा) प्राधान्य क्षेत्राखाली वर्गीकृत करण्यास पात्र आहेत - मात्र, असे उद्योग एमएसएमईडी अधिनियम, २००६ मधील

एमएसई क्षेत्राच्या व्याख्येनुसार असावेत. मग ते कर्जदार निर्यात करत असोत अथवा नसोत. एमएसईना बँकांनी दिलेले निर्यात कर्ज, 'मायक्रो/ सूक्ष्म व लघु उद्योग क्षेत्राला दिलेले निर्यात कर्ज' ह्या शीर्षकाखाली वेगळे कळविले जावे.

२.१.३ खादी व ग्रामोद्योग विभाग (केव्हीआय):

या क्षेत्रातील सर्व उद्योगांना दिलेले सर्व कर्ज मग त्यांचा उद्योगाचा आवाका, मर्यादा, कामाचे स्थळ व यंत्रणेतील मूळ गुंतवणूक कितीही असो.

अप्रत्यक्ष वित्त सहाय्य

२.२ सूक्ष्म व लघु क्षेत्राला (उत्पादन व सेवा क्षेत्र) वित्त सहाय्य यामध्ये खालील वित्तसहाय्याचा समावेश होतो.

२.२.१ असंघटीत क्षेत्रातील कारागीर व ग्रामीण तथा त्यांच्या उत्पादनाचे विपणन करणे यात गुंतलेल्या व्यक्ती.

२.२.२ ग्रामीण व कुटिरोद्योग क्षेत्रातील, असंघटीत क्षेत्रातील उत्पादनांच्या सहकारी संस्थांना दिलेली कर्जे.

३. सूक्ष्म कर्ज

३.१ प्रति कर्जदार रु ५०,००० पेक्षा अधिक नसलेली छोट्या रकमेची बँकांनी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे, एसएचजी/जेएलजी यंत्रणेमार्फत दिलेली.

३.२ अनौपचारिक क्षेत्रांकडून कर्ज घेतलेल्या गरीबांसाठी कर्ज - संकटात अडकलेल्या (व शेतकरी नसलेल्या) व्यक्तींना, त्यांनी असंस्थात्मक धनकोकडून घेतलेले कर्ज फेडण्यासाठी, सुयोग्य तारण किंवा गट-प्रतिभूतीविरुद्ध दिलेली कर्जे ही प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे म्हणून वर्गीकृत करण्यास पात्र असतील.

४. शिक्षण

५.१ भारतात शिक्षण घेण्यासाठी रु १० लाखांपर्यंत व विदेशातील शिक्षणासाठी रु २० लाखांपर्यंत शैक्षणिक उद्देशाने व्यक्तींना दिलेली कर्जे शैक्षणिक संस्थांना दिलेली कर्जे, मायक्रो व लघु (सेवा) उद्योगाखाली प्राधान्य क्षेत्र म्हणून वर्गीकृत केली जाऊ शकतात. मात्र, त्यांनी एमएसएमईडी अधिनियम २००६ च्या तरतुदीचे पालन केले असले पाहिजे.

५. गृहवित्त

५.१ व्यक्तींना कोणत्याही ठिकाणी रहाण्यासाठी घर बांधणे/विकत घेणे यासाठी प्रत्येक कुटुंबाला रु. २५ लाख पर्यंत दिलेले कर्ज यामध्ये बँकांनी त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना दिलेल्या कर्जाचा समावेश नाही.

५.२ घर दुरुस्तीसाठी कुटुंबामागे ग्रामीण अर्धनागरी भागामध्ये रु. १ लाखांपर्यंत व नागरी व महानागरी भागात रुपये २ लाखांपर्यंत दिलेले कर्ज.

५.३ झोपडपट्टी निर्मूलन व झोपडपट्टीवासीयांचे पुनर्वसन यासाठी कोणत्याही शासकीय यंत्रणेला (प्रत्येक रहाण्याच्या घरामागे जास्तीत जास्त रुपये ५ लाख पर्यंत) दिलेली मदत.

५.४ झोपडपट्टी निर्मूलन व झोपडपट्टीवासीयांचे पुनर्वसन यासाठी राष्ट्रीय गृहनिर्माण बँकेने मान्यता दिलेल्या कोणत्याही अशासकीय यंत्रणेला (प्रत्येक रहाण्याच्या कारणासाठी, घर विकत घेणे/बांधणे या कारणासाठी रुपये ५ लाख पर्यंत) घर बांधण्याला पुनर्बांधण्याला वित्त पुरवठा करण्यासाठी केलेली मदत.

६. राज्य सरकारने अनुसूचित जाती जमातीसाठी पुरस्कृत केलेल्या संघटना :

अनुसूचित जाती/जमातीसाठी राज्य-प्रायोजित संस्थांना, इनपुट्स म्हणून/आणि/किंवा त्या संस्थांच्या लाभार्थींच्या आऊटपुट्सच्या मार्केटिंगसाठी मंजूर केलेल्या अग्रिम राशी.

७. दुर्बल घटक

प्राधान्य क्षेत्रातील दुर्बल घटकांमध्ये खालील घटकांचा समावेश होतो.

- (अ) ५ एकर व त्या पेक्षा कमी जमीन असलेले छोटे आणि किरकोळ शेतकरी, भूमीहीन मजूर, भाड्याने शेती करणारे व शेती वाटून घेणारे.
  - (ब) कामगार, ग्रामीण व कुटीर उद्योग, ज्यांची पतमर्यादा रुपये ५०,०००/- पेक्षा जास्त नाही.
  - (क) स्वर्णजयंती ग्राम स्वःरोजगार योजनेचे आता नॅशनल रुरल लाईवलीहुड मिशन(एनआरएलएम)चे लाभार्थी
  - (ड) अनुसूचीत जाती, जमाती.
  - (इ) वेगवेगळे व्याज दर योजना(डीआरआय), या योजनेचे लाभार्थी.
  - (एफ) स्वर्णजयंती शहरी रोजगार, या योजनेचे लाभार्थी.
  - (ग) सफाई कामगारांची मुक्तता व त्यांचे पुनर्वसन(एसआरएमएस), या योजनेचे लाभार्थी.
  - (एच) स्वःमदत गटांना कर्ज.
  - (आय) अनौपचारिक विभागाकडून (खाजगी सावकारांकडून) घेतलेले कर्ज परत न फेडल्यामुळे संकटात सापडलेल्या गरीब लोकांना योग्य त्या वैयक्तिक किंवा सांगिक तारणावर कर्ज.
  - (जे) वरील (अ) ते (आय) गटांमध्ये सरकारने वेळोवेळी निर्देशित केल्याप्रमाणे अल्पसंख्यांक व्यक्तींना दिलेले कर्ज.
- ज्या राज्यामध्ये निदेशित समाज बहुसंख्य आहेत त्या राज्यामध्ये या गटात केवळ इतर निदेशित जमाती येतील. जम्मू व काश्मीर, पंजाब, मेघालय, मिझोराम, नागालँड व लक्षद्वीप अशी राज्ये/संघ प्रदेश आहेत.

विभाग - २

प्राधान्य क्षेत्राला कर्ज देण्यासाठी सामायिक मार्गदर्शक तत्वे.

१. आरआरबीजनी प्राधान्य क्षेत्राखालील सर्व प्रकारच्या कर्जाच्याबाबतीत रिझर्व बँकेने शिफारस केलेल्या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन केले पाहिजे.
२. **अर्जावर प्रक्रिया करणे.**
  - २.१ **अर्ज पूर्ण करणे.**

एम.जी.एस.वाय. सारख्या सरकारने पुरस्कृत केलेल्या योजनांबाबतीत डी.आर.डी.ए., डी.आय.सी. इत्यादी प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी कर्ज मागणाऱ्यांकडून आलेले अर्ज पूर्ण करावेत. म्हणजेच यासाठी कर्ज मागणाऱ्यांना मदत करावी.
  - २.२ **कर्जाच्या अर्जाची पोच पावती.**

दुर्बल घटकांकडून आलेल्या अर्जाची बँकांनी पोच पावती द्यावी. त्यासाठी कर्जाच्या सर्व अर्जांना भोक पाडलेला एक भाग असावा. अर्ज स्वीकारणारी शाखा तो भाग भरून कर्ज मागणाऱ्याला देईल. सर्व बँका अर्जावर व पोच पावतीवर अनुक्रमांक देईल. ज्या अर्जावर पोचपावती द्यायचा भोक पाडलेला भाग नसेल त्या अर्जावर व पोचपावतीवर एकच क्रमांक लिहिला जाईल याची काळजी बँकांनी घ्यावी. कर्ज मागणाऱ्यांच्या मार्गदर्शनासाठी कर्जाच्या अर्जांमध्ये आवश्यक असलेल्या कागदपत्रांची यादी नमूद करावी.
  - २.३ **अर्ज निकालात काढणे.**

(१) रु. २५,०००/- पर्यंतच्या कर्जाचे अर्ज १५ दिवसात निकालात काढावेत व रु. २५,०००/- च्या वरचे अर्ज ८ ते ९ आठवड्यात निकालात काढावेत.

(२) जर कर्जाचे अर्ज सर्व बाबतीत पूर्ण केले असतील व त्या बरोबर चेकलिस्ट असेल तर लघु उद्योजकांच्या रु. २५,०००/- पर्यंतच्या कर्जाचे अर्ज २ आठवड्यात व रुपये ५ लाखापर्यंतच्या कर्जाचे अर्ज ४ आठवड्यात निकालात काढावेत.
  - २.४ **अर्ज फेटाळणे.**

शाखा प्रमुख अर्ज (अनुसूचित जाती/जमातीच्या सदस्यांचे अर्ज वगळून) नाकारू शकतात. अ.जा/ज. च्या सदस्यांच्या अर्जाच्याबाबी नंतर विभागीय/क्षेत्रीय व्यवस्थापकांनी नंतर तपासल्या पाहिजेत. अ.जा/ज. च्या प्रस्तावाच्याबाबी शाखा प्रमुखांपेक्षा वरील स्तरावर नाकारल्या जाव्यात.
  - २.५ **नाकारलेल्या अर्जांचे रजिस्टर :**

बँकेच्या शाखेमध्ये नाकारल्या गेलेल्या अर्जांचे एक रजिस्टर ठेवावे व त्यामध्ये अर्ज दाखल केल्याची तारीख, स्वीकृती/नकार व त्याचे कारण/कर्जाचे पैसे देणे, या सर्व बाबींची नोंद करावी. सर्व तपासणी यंत्रणांना हे रजिस्टर उपलब्ध करावे.
  ३. **कर्ज वाटपाची पद्धत :**

कर्ज वाटपात गैर व्यवहार होऊ नयेत व शेतकऱ्यांना पुरेसे पर्याय उपलब्ध व्हावेत यासाठी सर्व कर्ज शेतकऱ्यांना रोखीने द्यावे. त्या योगे शेतकऱ्यांना कोणाकडून वस्तू द्यायच्या याचे स्वातंत्र्य राहिल व विश्वासाचे वातावरण निर्माण होईल. बँकांनी कर्जदारांकडून पावत्या घेण्याची पद्धती चालू ठेवावी.
  ४. **परतफेडीचा कार्यक्रम**
    - ४.१ कर्ज परतफेड केव्हा व कशी करायची हे अंदाजाने न ठरवता कर्जदाराच्या गरजा, अधिक उत्पादन करण्याची त्याची क्षमता, ना नफा ना तोटा बिंदू व मालमत्तेचे आयुष्य या सर्वांवर अवलंबून ठेवावे. संयुक्त कर्जासाठी कर्जफेडीचा कार्यक्रम फक्त कर्जाच्या भागासाठीच ठेवावा.
    - ४.२ नैसर्गिक आपत्तीमुळे लोकांची आर्थिक मिळकत व आर्थिक मालमत्तेवर गंभीर परिणाम होत असल्याने अशा व्यक्तींना कर्ज परताव्याच्या पुनर्रचनेचा तसेच इतर व्यवस्थांचा फायदा द्यावा. जसे

नाबार्ड च्या परिपत्रकाप्रमाणे एनबी.१६२/पीसीडी-२३/२०१२, दिनांक २१ जुन २०१२, आपत्तीग्रस्त कर्जदारांसाठी ही वाढविण्यात येऊ शकते.

५. व्याजाचे दर

५.१ प्राधान्य क्षेत्राला दिलेल्या कर्जाच्या वेगवेगळ्या प्रकारांचे दर रिझर्व बँक वेळोवेळी निर्देश करील त्यानुसार असतील.

५.२ (अ) थेट शेतकी कर्जाबाबत बँकांनी चालू देय रकमेवर एकत्र व्याज लावू नये म्हणजे शेतकी कर्ज व मुदत कर्जाचे देय नसलेले होते कारण शेतकऱ्यांना त्यांची पिके विकल्यानंतर येणाऱ्या पैशापेक्षा त्यांना दुसरा पैशाचा उगम नसतो.

(ब) जेव्हा शेतकी कर्ज व मुदत कर्जाच्या हप्ते थकित होतात तेव्हा बँका मुदलात व्याज मिळवू शकतात.

(क) जेव्हा योग्य कारणामुळे कर्जाच्या हप्त्याचा भरणा होत नाही, तेव्हा बँकांनी कर्जाची मुदत वाढवावी किंवा मुदत कर्जाच्या हप्त्यांची फेररचना करावी. एकदा ही सवलत दिली की मग थकलेले हप्ते चालू हप्ते होतात व मग चक्रवाढ व्याज आकारावे लागत नाही.

(ड) शेतकी कर्जावर दीर्घ मुदतीच्या पिकावर तिमाही व्याज लावण्याऐवजी दरवर्षी व्याज लावावे आणि जर तरीही हप्ते थकले तर चक्रवाढ व्याज आकारावे.

६. दंडात्मक व्याज

६.१.१ कर्जाच्या हप्ते परत फेड करणे, आवश्यक ते वित्तीय अहवाल न देणे यासाठी दंडात्मक व्याज आकारावे की नाही हे प्रत्येक बँकेच्या निदेशक मंडळावर सोपवले आहे. बँकांनी या बाबतीत त्यांच्या निदेशक मंडळाची संमती घेऊन एक धोरण ठरवावे व ते धोरण ठरवताना व्यवहारातील पारदर्शकता, योग्य व्यवहार व कर्ज परत फेडणाऱ्यांना सवलती देणे व ग्राहकांच्या अडचणींची योग्य दखल घेणे या गोष्टींवर सदर धोरण अवलंबून असावे.

६.१.२ कर्जाची रक्कम रुपये २५,०००/- पर्यंत असेल तर प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जांना दंडात्मक व्याज लावू नये. परंतु कर्जाची रक्कम रु. २५,०००/- पेक्षा जास्त असेल तर वरील तत्वानुसार बँका दंडात्मक व्याज लावू शकतात.

७. सेवा शुल्क / तपासणी शुल्क

७.१.१ प्राधान्य क्षेत्रातील जी कर्जे रु. २५,०००/- पर्यंत आहेत त्यावर सेवा शुल्क/तपासणी शुल्क आकारू नये.

७.१.२ जी कर्जे रु. २५,०००/- पेक्षा जास्त असतील त्यांना बँका परिपत्रक क्रमांक डी.बी.ओ.डी.डी.आय.आर.बी.सी.८६/०३.०१.००/९९-२००० दिनांक ७ सप्टेंबर १९९९ नुसार निदेशक मंडळाची संमती घेऊन सेवा शुल्क/तपासणी शुल्क लावू शकतात.

८. आग व इतर धोक्यांपासून विमा संरक्षण

८.१ आरआरबीज् खाली दिलेल्या बाबींमध्ये मालमत्तेचा विमा उतरवण्याची अट शिथिल करू शकतात.

अनु क्र.	प्रकार	धोक्याचा प्रकार	मालमत्तेचा प्रकार
(अ)	प्राधान्य क्षेत्रातील रु. १०,०००/- आणि त्यापेक्षा कमी कर्ज	आग व इतर धोका	यंत्रणा व चालू मालमत्ता
(ब)	सुक्ष्म आणि लघु उद्योगांना कर्ज रु. २५,०००/- आणि त्यापेक्षा कमी असे देता येईल		
	• कारागीर, ग्रामोद्योग आणि कुटीरोद्योग	आग	यंत्रणा व चालू मालमत्ता
	• सर्व मुदत कर्जे.	आग	यंत्रणा
	• जेथे धोकादायक नसलेल्या वस्तू आहेत अशावर खेळत्या भांडवलासाठी कर्ज.	आग	चालू मालमत्ता

८.२ जेथे कोणत्याही कायद्याखाली वाहनाचा किंवा यंत्राचा विमा उतरवणे बंधनकारक आहे किंवा कोणत्याही पुनर्वित्त यंत्रणेच्या पुनर्वित्त योजनेखाली किंवा (एनआरएलएम) सारख्या सरकारने पुरस्कृत योजनेखाली विमा उतरवणे बंधनकारक असेल तेव्हा जरी पत पुरवठा रु. १०,०००/- किंवा २५,०००/- पेक्षा कमी असला तरी विमा उतरवण्याची अट शिथिल करू नये.

९. कर्जदारांची छायाचित्रे.

कर्जदारांची ओळख पटवण्यासाठी त्यांची छायाचित्रे घेण्यावर आक्षेप नाही परंतु दुर्बल घटकांना कर्जपुरवठा करताना छायाचित्रे घेण्याची व्यवस्था बँकांनी स्वतःच करावी व त्याचा खर्च स्वतःच करावा. या पद्धतीमुळे कर्ज वितरणात विलीन होऊ नये याची दक्षता घ्यावी.

१०. योग्यायोग्य ठरवण्याचा अधिकार

आरारबीज् च्या सर्व शाखाप्रमुखांना दुर्बल घटकांकडून आलेले कर्जप्रस्ताव वरीष्ठ अधिकाऱ्यांकडे संपर्क न करता स्वीकारण्याचे अधिकार दिले जावेत यासाठी काही अडचणी असल्यास हे अधिकार किमान जिल्हापातळीवर दिले जावेत की ज्या द्वारे दुर्बल घटकांचे कर्जप्रस्ताव त्वरीत मार्गी लागतील.

११. तक्रारींची दखल घेणारी यंत्रणा

११.१.१ शाखांनी या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन केले नाही अशा कर्जदारांच्या आलेल्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी एक यंत्रणा असावी व या यंत्रणेने बँकांवरील मार्गदर्शक तत्वांचे योग्य पालन करित आहे की नाही याचे बारकाईने निरीक्षण करावे.

११.१.२ ज्या अधिकाऱ्यांकडे तक्रारी दाखल करायच्या आहेत त्यांचे नाव व पत्ता प्रत्येक शाखेमध्ये सूचना फलकावर प्रदर्शित करावे.

१२. दुरुस्त्या

वरील मार्गदर्शक तत्वांमध्ये रिझर्व बँक वेळोवेळी दुरुस्त्या करू शकेल.

मुख्य परिपत्रकात एकत्र केलेल्या परिपत्रकांची यादी

अनु क्र	परिपत्रक क्र.	दिनांक	विषय	परिच्छेद क्र.	सूचनांचा सारांश
१	आरपीसीडी.को.प्लॅन.बीसी. क्र.७४/०३.०५.३३ २०११-१२	२७.०४.२०१२	प्राधान्य क्षेत्रातील कर्ज गृह क्षेत्राला अप्रत्यक्ष अर्थ सहाय्य	६.४	वैय्यक्तिक निवासी एकके किंवा चाळी हटविण्यासाठी व चाळक-यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी पुढे देऊ करण्यासाठी, पुनर्वित्तासाठी एनएचबीने मंजूर केलेल्या बिनसरकारी एजन्सीजना बँक-कर्ज देण्याची मर्यादा रु. ५ लाखांवरून रु. १० लाख करण्यात आली.
२	आरपीसीडी.को.प्लॅन.बीसी. क्र.२४/०३.०५.३३ २०११-१२	१८.१०.२०११	शेतीसाठी थेट अर्थ सहाय्याखाली, केसीसीखालील कर्जाचा समावेश	१.४.१	किसान क्रेडिट कार्डाखाली दिलेले कर्ज हे प्राधान्य क्षेत्राखाली, शेतीसाठी दिलेले थेट अर्थ सहाय्य समजण्यात यावे.
३	आरपीसीडी.को.प्लॅन.बीसी. क्र.७१/०३.०५.३३ २०१०-११	१६.०५.११	प्राधान्य क्षेत्रान्यक्षेत्राखाली गृहकर्ज मर्यादेत वाढ	I.V, ६.१	गृहकर्जाच्या मर्यादा रु. २० लाखांवरून रु. २५ लाखांपर्यंत वाढविण्यात आल्या.
४	आरपीसीडी.को.प्लॅन.बीसी. क्र.८२/०३.०५.३३ २००९-१०	११.०५.१०	प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे - शेती व संबंधित कार्यकृतींसाठी निर्यात कर्ज	I १.१. ७	कर्जदार हा एक निर्यातदार असो अथवा नसो, आरआरबीनी शेती व संबंधित कार्यकृतींसाठी दिलेली कर्जे ही प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे म्हणून वर्गीकृत करण्यास पात्र आहेत.
५	आरपीसीडी.को.प्लॅन.बीसी. क्र.७६/०३.०५.३३ २००९-१०	२१.०४.१०	प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे - निर्यात व्यवसायातील मायक्रो व लघु उद्योगांना अग्रिम राशी -	I २.१. २ (डी)	आरआरबीनी एमएसईना (उत्पादन व सेवा) दिलेली कर्जे ही प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे म्हणून वर्गीकृत करण्यास पात्र आहेत - मात्र, कर्जदार संस्था निर्यात करत असो अथवा नसो, ती संस्था एमएसएमईडी अधिमात दिलेल्या व्याख्येची पूर्ती करणारी असावी.
६	आरपीसीडी.को.प्लॅन.बीसी. क्र.२९/०३.०५.३३ २००९-१०	०६.१०.०९	प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे - एमएसएमईडी अधिनियम २००६ खाली ठसेवा खालील कार्यकृतींचे वर्गीकरण	I (ii), २.१. २ (सी)	मायक्रो व लघु (सेवा) उद्योगांखालील काही कार्यकृतींबाबत दिलेली कर्जे आरआरबीनी, प्राधान्य क्षेत्रात समाविष्ट करावीत. तसेच, प्राधान्य क्षेत्रा खाली रिटेल ट्रेड असा वेगळा वर्ग असणार नाही.
७	आरपीसीडी.को.प्लॅन.बीसी. क्र.१३/०३.०५.३३ २००९-१०	०४.८.०९	इंटर बँक पार्टिसिपेशन	II (iv)	आऊटस्टँडिंग अग्रिम राशीच्या ६०% पेक्षा अतिरिक्त प्राधान्य क्षेत्रातील अग्रिम राशीच्या विरुद्ध आरआरबी, अधिसूचित वाणिज्य बँकांना, रिस्क शेअरिंग धर्तीवर, १८० दिवस मुदतीची इंटर बँक पार्टिसिपेशन प्रमाणपत्रे (आयबीपीसी) देऊ शकतात

८	आरपीसीडी.को.आरआरबी. बीसी.क्र.३३/०३.०५.३३ २००७-०८	२२.५.०८	प्राधान्य क्षेत्राला कर्ज प्रवाह वाढविण्यासाठी संधी	II (iii)	प्राधान्य क्षेत्रात विहित केलेल्या ६०% कर्ज उद्दिष्टाच्या अतिरिक्त कर्ज अॅसेट्स (प्राधान्य क्षेत्राखाली ठेवलेले) ची विक्री करण्यास आरआरबींना परवानगी देण्यात आली होती.
९	आरपीसीडी.को.प्लॅन.बीसी. क्र.६६/०४.०९.०१ २००७-०८	०६.५.०८	नो फ्रिल्स खात्याविरुद्धचे सर्वसाधारण क्रेडिट कार्डस व ओव्हरड्राफ्ट्स हे प्राधान्य क्षेत्राखाली शेतीला थेट अर्थ सहाय्य	I १.३. १३ १.३. १६	जीसीसीखालील आऊटस्टँडिंग क्रेडिटच्या १००% फ्रिल्स खात्याविरुद्धचे रु. २५००० चे (प्रति खाते) ओव्हरड्राफ्ट ह्यांना शेतीसाठी दिलेले थेट अर्थ सहाय्य म्हणून वर्गीकृत करण्यास आरआरबींना सांगण्यात आले होते.